

ЧАСОВА ПЕРЕХІДНІСТЬ ДІЕСЛІВНИХ ФОРМ

У статті розглянуто функціональні можливості у вираженні темпоральних відношень часового плану. З'ясовується проблема часової перехідності дієслівних форм.

Ключові слова: *транспозиція, семантика, темпоральність, метафоричність, синонімічне зближення.*

The article focuses on functional possibilities in expressing of temporal relations of tense. The problem of tense transition of verbal forms is given in the article.

Key words: *temporal relations, semantics, temporality, metaphor, synonymic, approachment.*

Граматичні форми часу дієслова володіють постійним, незмінним граматичним значенням, незалежним від контексту.

Дієслівний час, виступаючи ядром функціонально-семантичної категорії темпоральності, являє собою словозмінну категорію.

Широка формальна система теперішнього, майбутнього і минулого граматичних часових планів української мови формує великі функціональні можливості у вираженні темпоральних відношень того чи іншого часового плану художнього тексту, що не знайшло достатньо широкого висвітлення в науковій літературі, де в основному досліджуються мовні і темпоральні трансформації, а тому потребує більш детального висвітлення, що являється актуальною і основною метою даної статті.

Важливою передумовою розгляду трансформації дієслівних форм із семантикою минулого є усвідомлення того, що значеннева структура граматичного значення минулого часу характеризується такими особливостями:

- 1) містить семи реальності дії;
- 2) минулий доконаний називає дію, що відбулася, тобто характеризується результативністю, минулий недоконаний – дію, яка відбувалася, тобто виявляє процесність дії, необмеженість розгортання дії до моменту мовлення.

Дослідники з різних позицій підходять до розгляду механізму переносного вживання форм минулого часу в значенні майбутнього.

Так, О.І. Бондар відмічає, що цей тип транспозиції пов'язаний «з уявним перенесенням майбутньої дії в минуле, майбутня дія при цьому уявляється як вже здійснена» [2, с. 44].

С.С. Єрмоленко пов'язує переносне вживання минулого в значенні футурума з «метафоричним ототожненням майбутнього і минулого» [3, с. 78].

Обидва ці підходи видаються слушними, оскільки підкреслюють різні сторони метафоричного процесу.

У функції минулий у значенні майбутнього вживається обмежена кількість дієслів. Як правило, це лексеми пішов, побіг, поїхав, тощо (позначають початок переміщення у просторі).

Транспоновані дієслівні форми минулого часу називають дію, що має здійснитися в найближчому майбутньому, яке безпосередньо межує з моментом мовлення.

– Ну, я пішов!

Основою метафористичного переносу в цьому типі транспозиції виступає, по-перше те, що з формами минулого доконаного, вжитими у вторинній функції, поєднується займенник 1-ої особи. Очевидно, таке обмеження на вживання категорії особи пов'язане з

характером цієї транспозиції, яка передбачає залежність відповідної майбутньої дії безпосередньо від волі мовця. Емоційно-вольовий компонент думки людини про майбутню дію стосується саме плану теперішнього. По-друге, дієслова, що вживаються у функції близького майбутнього, здатні розвивати перфектне значення, яке передбачає актуальність минулої дії на момент мовлення.

Ці фактори обумовлюють те, що суміжною точкою двох темпоральних планів (минулого і майбутнього) виступає саме момент мовлення. На основі цієї суміжності і відбувається метонімічний перенос слова.

Категорія часу дієслова в межах свого прямого і транспонованого вживання підпорядкована завданням мовленнєвого акту і разом з категорією виду утворює площину часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця [1, с. 135].

Часова модифікація тієї чи іншої дієслівної лексики не впливає на реалізацію граматичного значення виду, але значення часу часто виступає детермінантом функціонального навантаження видової форми.

Наприклад, форми майбутнього часу доконаного виду характеризуються поєднаними значеннями: переважно вона виражає значення майбутнього часу доконаного виду, але в значенні теперішнього доконаного вживання рідше і в особливих умовах, що пояснюється специфікою відповідних перебігів дії в самій реальній дійсності теперішнього часу.

Те, що форма майбутнього доконаного виду може мати значення теперішнього часу, підтверджується можливістю її заміни формою теперішнього недоконаного виду для вираження того самого часового плану, але з редукованою модальністю.

Напр.: *Ніяк не засну в цьому гаморі // Ніяк не засипаю в цьому гаморі.* (Розм.).

Специфіка такої форми полягає у тому, що вона поєднує ознаки теперішнього і майбутнього, одна з яких є домінуючою (ознака майбутнього часу), друга – периферійною, вторинною, трансформованою (ознака теперішнього часу).

Найбільш розповсюдженим є вживання форм майбутнього часу доконаного і недоконаного виду в імперативному значенні.

Напр.: *Миколо, проведеш Кирила Івановича і Андрія через вугільні склади, зайдеш до Новикова і повертайся сюди* (Скляренко).

Форми проведеш і зайдеш виступають контекстуальними морфологічними синонімами форм наказового способу (можна замінити) проведи, зайди. Форми майбутнього часу позначають дію, яка ще не здійснилася, можливу лише після моменту мовлення.

Форми імперативу завжди характеризуються темпоральною співвіднесеністю до майбутнього. Це обумовлено модальним значенням спонукання, яке виражає дію необхідну, бажану, але ще не здійснену.

Граматична категорія часу дієслова ґрунтується на опозиції включення/невключення моменту мовлення до перебігу дії. Другий компонент такої позиції є маркованим, а на рівні першого компонента, що репрезентується парадигмою форм теперішнього часу, така семантична маркованість відсутня.

У системі української мови теперішній час утворює проміжну сферу між формами минулого і майбутнього часу, характеризуючись, крім власних ознак, також ознаками цих двох форм.

Тому формам теперішнього часу властивий значно ширший функціонально-семантичний діапазон. Порівняно з формами минулого і майбутнього часу, форми теперішнього часу можуть поширюватись на семантичні сфери минулого і майбутнього часу.

Можна виділити основні різновиди переносного вживання часових форм дійсного способу: а) минулий в контексті майбутнього; б) минулий в контексті абстрактного теперішнього.

Минулий в контексті майбутнього являє об'єктивно майбутню дію так, ніби вона уже відбулася. Особливо часто зустрічаються вирази типу ми загинули, ми пропали, які стали стійкими виразами, але вживаються й інші дієслова.

Напр.: *Вона добре розуміла, що ніхто не врятує її.*

«Пропала» – у цьому слові було все її майбутнє (Винниченко).

Минулий в контексті абстрактного теперішнього часу зберігає своє граматичне значення: дія зображена так, ніби вона вже відбулася. Поєднуються два значення: те, що виходить із контексту абстрактного теперішнього і образна уява про віднесеність дії до минулого, те, що виражається самою формою теперішнього часу. На цьому контрасті і заснований у значній мірі експресивний ефект різновиду переносного вживання дієслівного часу.

Напр.: *Ще в семінарії як я учивсь, – було, коли на кафедрі вчитель нам задає урок на завтра, – я тихенько з-під парти витягаю маленьку книжку (Т.Шевченко).*

Теперішній час вживається для вираження дії, яка неодмінно відбудеться у близькому майбутньому.

Напр.: *Поїзд відходить через десять хвилин (Розм.).*

Форми теперішнього часу в значенні майбутнього вживається також для вираження наказу виконати якусь дію.

Напр.: *За годину перша рота займає позицію біля озера, а друга – заходить у тил ворогові (О. Гончар).*

Форми теперішнього часу вживаються у значенні минулого, виражаючи дію, яка відбувалася чи вже відбулася.

Напр.: *От так, було, слова промовляє, а сама до дитини всміхається й ладки їй б'є (Марко Вовчок).*

Дієслова теперішнього часу, що вживаються в значенні минулого, часто сполучаються зі словами було, бувало, буває. Так слова надають мові значення повторюваності.

Напр.: *Бувало літом і зимою музика лине, вино рікою гостей неситих налива... (Т. Шевченко).*

Майбутній час дієслова може вживатися у значенні теперішнього або минулого, коли передаються дії, які повторюються, чергуються.

Напр.: *Під зорями воркує багаття степове, то смеркне на хвилину, то знову оживе (Криж.).*

Мати, звичайно, як мати у кожного сина: сяде їсти – не їсть, а приляже – ніяк не засне (Мал.).

Майбутній час може виражати постійний, невизначений у часі результат дії, тобто означає дію, яка має абстрактно-узагальнююче значення.

Напр.: *З добрим поживеш – добро наживеш, а з лихим зійдеши – того й наберешся (Нар. тв.).*

Також майбутній час може означати дію минулу, ту, що виникла несподівано. Тоді дієслова майбутнього часу вживаються з часткою як.

Напр.: *Пішов. Забрів у ліс та як заплаче (П. Тичина).*

Майбутній час у сполученні зі словами було, бувало, може виражати значення минулого часу в мові, надаючи їй більшої виразності.

Напр.: *Перші рази, як тільки Роман вилізе було на вікно, школярі в класі піднімуть регіт (Васильченко).*

Минулий час вживається для означення минулої дії, результат якої наявний у сучасному.

Напр.: *Настав ранок, сонце виглянуло з-за гори і освітило долину (Скляренко).*

У значенні майбутнього часу вживається дієслово минулого часу, щоб підкреслити ймовірність того, що дія чи намір діючої особи будуть неминуче здійснені.

Напр.: *Давай усі разом, узяти! (Розм.).*

В українській мові з граматичним значенням раптової дії минулого вживаються також дієслівні вигуки.

Напр.: *Пташка з гнізда ляп, а лисичка її хап* (Нар. тв.).

Грамотичне значення форми зберігаються і проявляються як значення фігуральне не тільки при переносному вживанні часу дієслова, а і при функціонуванні ряду інших форм.

Так, у прикладі *Як ми поживаємо?* Звертання до співбесідника, але значення 1-ої особи множини зберігається як позначення деякої сумісності [1, с. 134].

При вживанні наказового способу в умовних і допустових конструкціях модальні відтінки, обумовлені контекстом, знаходяться за рамками імперативного (модального) значення.

Однаке зв'язок з цим значенням не відсторонюється. Інші модальні значення розглянутих форм відображаються їх наказовим значенням.

Виступаючи у переносному вживанні, граматична форма нібито потрапляє в чужу сферу, у ті умови контексту, де функціонує інша форма. У результаті виникає відношення синонімії між даною формою в переносному вживанні і другою формою, що вживається в прямому значенні.

По суті ті відношення, про які йде мова, відображаються у звичайних формулюваннях типу «теперішній час замість минулого, теперішній замість майбутнього, наказовий спосіб замість умовного» і т. д.

Однаке такі формулювання не можна визнавати точними, бо вони не враховують різниці між зіставними формами, даючи привід думати про їх семантичну тотожність.

Звичайно, можлива заміна переносної форми іншою формою, що виражає своє пряме значення.

Напр.: *Федько навіть груди підставляє, так наче йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили каменем* (В. Винниченко).

Васько щось найшов у дворі Що то? Підкова. Федько сховав у торбинку (В. Винниченко).

Можливість заміни переносного вживання однієї форми прямим вживанням другої не означає, що ці форми у даному контексті рівноцінні. Можна говорити лише про часткову тотожність значень. Співпадання деяких елементів значення форми, що вживаються у переносному значенні, з семантикою другої форми, обмежується в основному лише тим значенням, яке є в контексті. Власне граматичне значення форми, яке при переносному вживанні стає «фігуральним», відрізняє її від співвідносної форми в прямому вживанні.

Отже, існування транспозиційних переходів у межах категорії часу розширює виражальні можливості мови. Вторинні значення форм часу продуктивно використовуються як стилістично-зображувальний прийом у художніх, рідше публіцистичних текстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – М.: Просвещение, 1971. – 273 с.
2. Бондар О.І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу // Мовознавство. – 1986. – №2. – С. 41-45.
3. Ермоленко С.С. Образные средства морфологии. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 78.
4. Тимофеев К.А. О транспозиции временных форм глагола в русском языке. История языка. – Новосибирск, 1999. – С. 3-7.